

När rödsoten kom till byn

Genom släktforskning har jag funnit att periodvis avled mängder av människor i de Skaraborgska socknarna av ”rödsot”. Många farsoter har genom historien gjort sig kända, som digerdöden, som man läste om i skolan, pesten, som Stig Karlsson skrev en intressant artikel om i *Körsbärsblomman* nr 3/2013, koleran, som fortfarande drabbar fattiga länder – ofta efter naturkatastrofer, och Spanska sjukan, som farmor berättade om. Trots att den bara i Sverige skördade 35 000 dödsfall under perioden 1770-1775,¹ 20 000 under epidemin 1808-1809,² och 18 500 dödsfall åren 1856-1860,³ konstaterar Helene Castenbrandt i sin avhandling *Rödsot i Sverige 1750-1900* från 2012 att rödsoten inte har fått särskilt stor uppmärksamhet av vare sig forskning eller media.⁴ Den sista stora rödsotsepidemin inträffade 1857 och drabbade Skaraborg särskilt hårt. Jag tänkte därför titta lite närmare på hur den påverkade socknarna i nuvarande Skara kommun.

Sjukdomen

Rödsot, som numera kallas dysenteri, var en fruktad sjukdom i Sverige fram till 1800-talets slut. Den kom i epidemier, och slog till hårt och skoningslöst. Sjukdomen är en tarminfektion, och begreppet ”rödsot” kom av att den sjuke drabbades av blodiga diarréer, i kombination med svåra buksmärter och feber.⁵ Den orsakas antingen av amöbor (framför allt i tropiska länder) eller bakterien *Shigella*. *Shigella* gav den typ av epidemier som befolkningen i Sverige drabbades av. Mycket lite bakterier krävs för att någon ska bli smittad. *Shigella* sprids framför allt genom dålig hygien, och bakterier kunde spridas från avföring till mat och vatten, till exempel genom att en smittad person inte tvättade händerna efter ett besök på utedasset, eller viaflugor som varit i kontakt med både avföring och mat.⁶ Många av de som drabbades var barn som blev vårdade av andra familjemedlemmar, som i sin tur blev smittade.

Epidemierna

Vare sig antalet utbrott av rödsot eller antalet dödsfall vid varje utbrott av rödsot fördelade sig jämnt över landet. Mellan 1750 och 1900 var Skaraborg ett av de fem län med flest kraftiga utbrott (orsak till mer än 10 % av alla dödsfall) av rödsot med 13 stycken, vilket kan jämföras med Kopparberg, som med sina 19 hade flest kraftiga utbrott under perioden, och Stockholm, som kom undan med ett.⁷ Åren 1772-1773 spred sig sjukdomen över nästan hela Sverige,⁸ medan Skaraborg var ett av de två län som drabbades hårdast 1857, då en stor del av landet klarade sig helt utan dödsfall i rödsot.⁹

¹ Castenbrandt 2012 s 98

² Castenbrandt 2012 s 67

³ Statistiska Central-Byrån [1] s 62

⁴ Castenbrandt 2012 s 21

⁵ Castenbrandt 2012 s 16

⁶ Castenbrandt 2012 s 16

⁷ Castenbrandt 2012 s 88

⁸ Castenbrandt 2012 s 64

⁹ Statistiska Central-Byrån [1] s XXXI

Epidemin 1857

Rödsotsepidemin 1857 drabbade framför allt Jönköpings och Skaraborgs län, men även Älvsborgs och Värmlands län blev hårt ansatta. En tredjedel av länen i Sverige rapporterade däremot inga dödsfall alls. I hela landet avled under året 12 730 personer av rödsot, varav 3 030 i Skaraborg. Det var framför allt en sjukdom som drabbade landsbygden den här gången; 97% av fallen fanns utanför städerna. Den drabbade även barnen; mer än hälften av alla avlidna i sjukdomen var barn under 10 år.¹⁰ 40 % av dödsfallen i Skaraborg det året inträffade på grund av rödsot.¹¹

Under året rapporterade provinsialläkarna i de aktuella länen om en osedvanligt varm och lång sommar, med svår torka. Brunnar sinade ut och man tvingades dricka otjänligt vatten. Man var dessutom tvungen att vandra långt för att få tag på dricksvatten, och kunde därmed sprida sjukdomen.¹²

Epidemin 1857 i Skaras socknar

Jag har gått igenom död- och begravningsböckerna samt Tabellverkets statistik för socknarna i nuvarande Skara kommun för att se i vilken mån de drabbades av rödsotsepidemin 1857. Med reservation för att de (oftast präster) som noterade dödsfallen inte alltid var särskilt noga med att ange dödsorsak, eller gjorde slarviga anteckningar som de själva var de enda som förstod innebörden av, har jag ändå försökt mig på att göra en liten studie med utgång från dessa noteringar.

Det första dödsfallet som drabbade Skaratrakten inträffade i Skara den 11 augusti. Det var lilla Augusta, dotter till nattväktaren i Marumstullen och som snart skulle ha fyllt sju år, som var den första att avlida. Efter henne dröjde det halvannan vecka innan epidemin bröt ut på allvar i Skara stad, och ytterligare någon vecka innan de flesta övriga socknarna i trakten drabbades. Från mitten av augusti till och med december avled sammanlagt 374 personer i Skara och dess omgivande socknar av rödsot. I Eggby var dödsfallen med endast två undantag koncentrerade till september månad. I Istrum inträffade 24 av de 26 dödsfallen under september och oktober, och i Öglunda inträffade sju av tio dödsfall i oktober.

Man kan av statistiken utläsa att Skaras socknar drabbades hårt av epidemin, men att dödsfallen också var ojämnt fördelade. Medan Istrum förlorade 26 personer i sjukdomen, mer än var 18:e invånare, slapp närliggande Norra Lundby, med 50% fler invånare, undan med endast två dödsfall. Den socken som förlorade störst andel invånare var dock Händene, där var 16:e invånare avled i epidemin.

Om man jämför antalet döda av andra orsaker än rödsot med det totala antalet döda 1857, finner man att i genomsnitt 2,5 gånger så många avled jämfört med om rödsoten inte hade kommit till socknarna i Skara kommun. Över 60% av alla dödsfall i Skara och dess socknar det året berodde på rödsoten. Man kan argumentera att ett antal av dem som avled i rödsot möjligen ändå hade avlidit under hösten av andra anledningar, men det ger ändå en bild av hur relationen till ett år utan rödsot hade varit. I Stenum, till exempel, avled tre av invånarna i

¹⁰ Statistiska Central-Byrån [1] s XXXI

¹¹ Statistiska Central-Byrån [1] s XIX och XXXI

¹² Castenbrandt 2012 s 109

början av året (varav en drunknade i Halmstad), övriga 17 – 5,7 gånger så många – avled i rödsot under årets fyra sista månader.

Tabell 1. Hur rödsotepidemin 1857 drabbade socknarna i nuvarande Skara kommun¹³

Socken	Antal invånare före rödsots-epidemin ¹⁴	Antal döda i rödsot	Andel av invånarna döda i rödsot	Antal döda av andra orsaker	Antal döda totalt 1857	Andel av dödsfallen som var pga rödsot	Första döds-fallet i rödsot 1857	Sista döds-fallet i rödsot 1857
Bjärklunda	1 175	30	2,55%	18	48	62,5%	31/8	14/11
Eggby	579*	11	1,9%	16	27	41%	24/9	1/12
Händene	632	39	6,17%	7	46	85%	n/a	n/a
Istrum	458*	26	5,68%	6	32	81%	4/9	17/11
Marum	394*	6	1,52%	11	17	35%	4/9	12/9
Norra Lundby	697*	2	0,29%	11	13	15%	22/10	12/11
Norra Ving	271*	8	3%	3	11	73%	7/9	14/12
Skallmeja	691*	25	3,62%	12	37	68%	5/9	5/12
Skånings-Åsaka	1 044	26	2,49%	31	57	46%	5/9	29/10
Skara stads- och landsförsamlingar	2 708	65	2,4%	45	110	59%	11/8	15/11
Skärv	557*	8	1,44%	14	22	36%	10/9	17/12
Stenum	542*	17	3,14%	3	20	85%	3/9	30/12
Synnerby	1 043*	39	3,74%	14	53	74%	7/9	2/12
Skarke/Varnhem	851*	14	1,65%	17	31	45%	9/9	4/11
Vinköl	882*	41	4,65%	9	50	82%	6/9	14/11
Västra Gerum	470*	7	1,49%	10	17	41%	22/8	20/11
Öglunda	481*	10	2,08%	17	27	37%	20/9	4/12
Summa	13 475	374	2,78%	244	618	60,5%		

Dödsfallen inträffade i alla åldersgrupper, men framför allt var det barnen som inte överlevde sjukdomen. I hela landet var 57% av de avlidna barn under 10 år.¹⁵ I Skaras socknar får statistiken utesluta Händene, som inte noterade dödsorsakerna för 1857 i död- och begravningsboken. I de övriga socknarna var det 160 barn, 48% av de avlidna i rödsot, som inte fick uppleva sin 10-årsdag. I gruppen 10-19 år var det lika många som avled som i hela åldersgruppen 20-49 år, 54 personer.

¹³ Tabellverket och respektive sockens död- och begravningsbok för 1857

¹⁴ 31/12 1856 enl Tabellverket, * = Folkmängd 31/12 1855 enl Statistiska Central-Byrån [2] s 57, 59

¹⁵ Statistiska Central-Byrån [1] s 62

Tabell 2. Antal döda i rödsot efter ålder i socknarna i nuvarande Skara kommun.

Socken	Antal barn 0-4 år	Antal barn 5-9 år	Antal unga 10-19 år	Antal 20-49 år	Antal 50+
Bjärklunda	7	6	6	5	6
Eggby	3	2	3	2	1
Händene	Ej noterat i kyrkböckerna				
Istrum	8	5	4	7	2
Marum	2	1	3	0	0
N Lundby	0	0	0	1	1
N Ving	4	1	0	2	1
Skallmeja	10	2	4	4	5
Skånings-Åsaka	7	8	3	4	4
Skara stads- och landsförsamlingar	16	11	8	11	19
Skärv	1	0	0	2	5
Stenum	8	4	2	2	1
Synnerby	10	12	2	4	11
Skarke/Varnhem	3	2	4	1	4
Vinköl	7	12	13	4	5
V Gerum	4	1	0	1	1
Öglunda	2	1	2	4	1
Summa	92	68	54	54	67

Individuella öden i Istrums, Öglunda och Eggby socknar

Med utgångspunkt i informationen i de aktuella kyrkböckerna ska jag försöka levandegöra hur några familjer i *Körsbärsblommans* spridningsområde påverkades av rödsoten. Flera familjer i Eggby, Istrum och Öglunda förlorade två familjemedlemmar, och det är dem jag kommer att berätta om.

I Istrum förlorade flera familjer två medlemmar. I Skaraborgs regementes soldatbostad No 344 under Bro avled fyraårige sonen Gustaf i rödsoten den 15/10. En månad senare avled även hans far, soldat Sven Lilja, i samma sjukdom. Svens gravida hustru Cajsa blev nu ensam med tre barn under 10 år, och födde en dotter följande januari. Cajsa fick dock bo kvar i soldatbostället som inhyst med sina barn, tillsammans med den nye soldaten, Lars Petter Spång och hans familj, som senare avlöstes av soldat Gustaf Svensson Spång och hans familj.

En annan Istrumssoldat som fick genomleva några svåra år var Anders Gren i Skaraborgs regementes soldatbostad No 345 under Backgården. 1853 hade han och hustrun Lisa förlorat sonen Johan Gustaf, 1,5 år gammal, och i mars 1855 hade även nyfödde sonen Anders Gustaf avlidit. Den 30 november 1857 tog rödsoten även Lisa, och Anders blev nu ensam med tolvåriga dottern Maria Charlotta. 1860 tog han dottern med sig och flyttade till Göteborg.

I Ängen vid Remningstorp, Istrum, förlorade inhyste Andreas Olofsson sin hustru Sara Pettersdotter i rödsoten den 15 september 1857. Sjuårige sonen Johan Petter dog i samma sjukdom sex veckor senare. Nu var han ensam med två döttrar; tioåriga Johanna Kristina och

lilla Lotta, 1,5 år. I Ängen bodde också Lena Stina Johansdotter, som blivit änka några år tidigare. Hon hade tre barn kvar hemma från äktenskapet, samt oäkta sonen Alfrid, som fötts några år efter att maken dött. Lille Alfrid, 2,5 år gammal, fick även han rödsot och avled dagen efter grannen Sara. Några år gick och Andreas och Lena Stina levde som goda grannar. 1865 beslöt de sig för att gifta sig och flytta till Berg. Alla barnen var då utflugna utom Andreas och Saras nu nioåriga Lotta, som flyttade med till Berg.

Inte heller Britta Stina Månsdotter i Fallet under Smedsgården i Istrum hade ett lätt liv. Hon var född i Kinne-Kleva. 25 år gammal arbetade hon på en gård där som piga när hon träffade jämngamle Erik Svensson, som var dräng på samma gård. Britta Stina blev med barn, och den 2 oktober 1843 gifte de sig. Men lyckan blev kortvarig; den varade bara några dagar. Den 13 oktober blev Erik ihjälslagen. ”Stenad till döds”, säger kyrkboken torrt, utan att mer beskriva omständigheterna. Gravida Britta Stina blev änka 11 dagar efter att hon blivit hustru. Två dagar efter julafton födde hon Anna Maja. Lyckan skulle dock vända. Fyra år senare hade hon träffat och gift sig med Johan Jacobsson från Istrum, och hon och Anna Maja flyttade med honom till Fallet. Redan sommaren 1848 föddes Inga Stina, och sedan kom Johannes, Johanna och August med ett par-tre års mellanrum. Så kom hösten 1857, och med den rödsoten. Lille August, strax över halvåret gammal, blev en av de första i socknarna runt Skara att avlida i rödsoten när han dog den 4/9. Inte heller äldsta dottern Anna Maja skonades. 20 dagar efter sin lillebror avled även hon, som skulle ha fyllt 14 år på annandagen. Med detta skulle dock det värsta eländet vara slut. Britta Stina och Johan fick ytterligare två barn, och levde sedan långa liv i Fallet. Flera av barnen flyttade till Stockholm, men dottern Johanna träffade en snickare från Uppland och flyttade in i Fallet med honom, och där bodde de kvar till 1896. Johan blev 81 år och fick uppleva de första månaderna på 1900-talet, medan Britta Stina hann fylla 90 och bodde kvar i Fallet tills några år före sin död på Fattighuset 1908.

I Botorp, Istrum, hade Johanna Carlsdotter i augusti 1855 blivit änka vid 31 års ålder, med två söner, Anders Gustaf och Carl Johan, och en tredje på väg. I oktober föddes Fredrik. Hon var dock inte ensam om barnen länge; redan ett år senare var det dags att ta ut lysning med Anders Andersson. Hösten 1857 blev det plötsligt tystare i stugan, när Anders Gustaf förlorade båda sina småbröder i rödsoten. Fredrik, som skulle fyllt 2 år några veckor senare, avled den 9/9. Den 23 oktober gav också femåriga Carl Johan upp andan. Man kunde ju tycka att Johanna med detta fått sin beskärda del av elände. Den följande sommaren fick hon och Anders en dotter, Matilda. Sju månader gammal blev lilla Matilda sjuk i smittkoppor, och Johanna fick därmed begrava ett tredje barn. En ny liten Matilda föddes dock ett år senare, och 1861 flyttade familjen till Götenetrakten där Johanna och Anders levde till äldre dagar.

I Krogstorp, Istrum, bodde Cathrina Johansdotter, 31 år, med sin mor, när hon 1841 gifte sig med den 11 år yngre Johannes Magnusson från Källby. De fick fyra barn: Anders Gustaf, Christina, Per Johan och Lotta. 1857 drabbade rödsoten även deras hem, när först Cathrina och sedan Lotta avled inom loppet av en ödesdiger septembervecka. Lotta skulle ha fyllt 2 år en månad senare. Johannes blev dock inte ensam med de tre barnen länge. Redan följande sommar lyste det i Skånings-Åsaka för honom och hans blivande hustru, den åtta år yngre Maria Carlsdotter. Maria flyttade in i Krogstorp, och i januari 1859 föddes Wilhelm. Paret fick med tiden ytterligare tre barn. Den stora spännvidden i år mellan Johannes båda hustrur gjorde att det mellan hans äldsta och yngsta barn var inte mindre än 31 år. Yngsta dottern Wilhelmina blev dock endast två månader gammal. Krogstorp togs senare över av sonen Per Johan, som brukade gården till sin död vid närmare 80 års ålder 1928.

Johan Mellgren i Brännebo under Ölanda i Istrum, hade förlorat sin första hustru Cajsa 1850. De hade tillsammans fyra barn, men han var inte ensam i hushållet med dem. Han var då arrendator på Anders Jonsgården under Nääs, och där fanns en arton år yngre piga som gärna hjälpte till, Anna Maria Jonsdotter. Hösten 1851 lyste det för dem i Istrum, och redan ett halvår senare föddes Johanna Christina. 1854 flyttade familjen till Brännebo, och 1855 föddes ytterligare en dotter. När rödsoten slog till fanns det sex barn i familjen. Femåriga Johanna Christina avled den 10/9, och endast tre dagar senare även hennes halvbror Anders Gustav, nio år. Johan och Anna Maria fick dock ytterligare tre barn. Även mellan Johan Mellgrens äldsta och yngsta barn var det lång spännvidd, 28 år. Johan och Anna Maria fick ett långt liv tillsammans på Brännebo trots den stora ålderskillnaden. Johan blev 83 år och Anna Maria var 75 när hon avled 1905.

Eftersom Öglunda hade mindre än hälften så många dödsfall som Istrum, så var det också färre tragiska fall med familjer som förlorade fler än en medlem i rödsoten. En familj fick dock genomleva en svår period. Till Grottegården hade Lars Gustafsson med fru och sju av deras åtta barn flyttat in från Götenetrakten 1855. Den 29 oktober 1856 avled hustrun och mor i huset, Maja Svendsdotter. Ett år senare slog rödsoten till. Den 26 oktober avled sonen Gustaf, som just fyllt 18, och tre dagar senare, på dagen ett år efter modern, dog också dottern Lisa, 15 år. 1863 avled även Lars, då 66 år gammal. Kvar i hemmet var då två av barnen. Vuxne Carl, som skulle komma att emigrera till Amerika några år senare, och yngste sonen Olaus, 16 år, som blev dräng på Bockaskede.

I Eggby socken var det också en familj som drabbades hårdare än de andra. I Västgöta regementes soldatbostad No 116 under Anders Jonsgården, Nääs, förlorade soldat Jonas Sten sin son Carl i rödsoten den 9 oktober. Veckan innan hade Carl fyllt 14 år. Carls mor Maria, som Jonas fick fyra söner med, hade avlidit i april 1852. Redan samma höst hade soldat Sten dock gift om sig med Johanna Jeansdotter, som var piga i Norra Ving. Jonas och Johanna fick en son, Fredrik. En vecka efter att Carl avled, den 16 oktober 1857, förlorade även treåriga Fredrik sin mor och Jonas sin andra hustru, när Johanna avled i rödsoten. Även denna gång hittade Jonas en ny hustru inom några månader, och 1858 lyste det för honom och Cajsa Johansdotter. De fick i rask takt två söner innan nästa slag kom: Jonas och Johannas son Fredrik avled i mässlingen hösten 1862, åtta år gammal. Det skulle dock bli den sista av barn och hustrur Jonas förlorade. De övriga sönerna nådde vuxen ålder, och Jonas själv dog 1889 vid 77 års ålder. Cajsa överlevde honom med sju år.

I Eggby socken förlorar också min mormors farfars mor, Anna Stina Johansdotter i Hulängen, ett av sina tre barn. Carolina blev bara tre år, och avled i rödsot den 10 oktober 1857. När även Anna Stinas make Carl Andersson avlider dagen före julafton samma år, står Anna Stina ensam kvar med femåriga dottern Helena och lilla Alida, som nyss fyllt ett år. Några år senare skulle Anna Stina komma att gifta om sig med Andreas Örn, och de skulle tillsammans få en son med samma namn som Anna Stinas förste make, Karl Andersson. Han skulle i sin tur många år senare komma att bli far till min gammelmorfar, som en del äldre Eggbybor minns som Gustav ”i Sjögår’n” Andersson.

Camilla Ek
Februari 2014

Källor

Castenbrandt, Helene, *Rödsot i Sverige 1750-1900*, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2012

Statistiska Central-Byrån, *Bidrag till Sveriges officiella statistik. A, Befolkningsstatistik, 1856-1860, Första afdelningen* [1], P A Nordstedt & söner 1863

Statistiska Central-Byrån, *Bidrag till Sveriges officiella statistik. A, Befolkningsstatistik, 1856-1860, Andra afdelningen* [2], P A Nordstedt & söner 1864

Tabellverket på nätet, <http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk>

Kyrkböcker för respektive församling för den aktuella tiden.